

АЛМАТЫ ОБЛЫСЫНДАҒЫ КЕЙБІР ШАРУАШЫЛЫҚ МАҢЫЗЫ БАР АРАМШӨПТЕРДІҢ ЭКОЛОГИЯСЫ

УСЕРБАЕВА С.А.^{1,2}, ЖАПАРКУЛОВ Т.М.¹, ҮСЕН С.^{1,3}, ТУРСЫМБАЙ К.С.^{1,3},
АНУАРБЕК С.Б.^{1,2}

¹ Іле-Алатау мемлекеттік ұлттық табиғи паркі

² Қазақ ұлттық аграрлық зерттеу университеті

³ әл-Фараби атындағы қазақ ұлттық университеті

Алматы қаласы, Қазақстан

Аннотация: Барлық өңірде адамдардың өмірі табиғи элементтермен өте тығыз, әрі етене байланысты. Атап айтқанда, таулы жердің бөліктерінде адам өмірі тау бөктерінде шоғырланған. Сондықтан Іле Алатауында, атап айтқанда Алматы облысы аумағында тарихи ұзақтығымен және өсімдіктерге жүктеменің жоғары дәрежесімен сипатталатын айтарлықтай антропогендік әсер (мал жаю, ауыл шаруашылығына жер жырту, жол дигрессиясы, құрылыс және жөндеу жұмыстары кезіндегі техногендік және механикалық бұзылулар және т.б.) байқалады. Жоғарыда аталған факторлардың әсерінен өсімдік жамылғысының өзгеруі болды. Жергілікті флораның өзгерісі сол аумақтағы арамшөп алуантүрлігімен анықталады. Төменде Алматы облысы аумағында өсетін шаруашылық маңызы бар арамшөптерінің қысқаша ботаникалық сипаты, экологиясы және шаруашылық маңызы көрсетілген. Сонымен бірге, атауларымен қатар сыртқы көрінісі ұсынылған.

Кілт сөздер: шаруашылық маңыз, арамшөптер, экология, антропогендік ластану, таралуы

Алматы қаласы – Еуразия құрлығының орталығында, Қазақстан Республикасының оңтүстік-шығысында орналасқан. Алматы өзінің аумағының экологиялық ерекшеліктерін қалыптастыратын өзінің физика-географиялық және табиғи-климаттық сипаттамалары бойынша бірегей. Алматы қаласы Іле-Алатауының бөктерінде орналасқан. Ол үлкен және Кіші Алматы өзендерінің аңғарында және Іле-Алатауының мұздықтарынан және сейсмикалық және селеу қаупі жоғары аймақтағы таулы шатқалдардан ағатын олардың салаларында орналасқан.

1. *Achillea millefolium* L. – Ақбас мыңжапырақ

Қысқаша ботаникалық сипаттамасы: көпжылдық шөптесін, биіктігі 20-60 см, жіңішке тамырсабақты. Сабағы аз немесе дара, тік, түзу, жай немесе төбесінде тармақталған. Жапырақтары ланцет тәрізді, ұзын-ланцетті немесе дерлік сызықты, екі немесе үш рет қауырсынды тілімді, көптеген буындары бір-бірінен кең қашықтықта орналасқан. Себеттері көптеген, күрделі қалқан- да. Жапырақтары жасыл, кесілген, жиі қоңыр түсті. Шеткі гүлдердің тілдері ақ, қызғылт немесе қызыл, дөңгелек дерлік, төбесінде 2-3 тісті, түтік тәрізді гүлдер, саны 20-ға дейін, сыртында бездері бар. Тұқымы жалпақ, ұзынша, күміс-сұр түсті. Гүлдеу уақыты: шілде-тамыз, жеміс беруі: қыркүйек-қазан.

Шаруашылық маңызы: дәрілік, жемдік

Экологиясы: орманды, орманды дала және дала аймақтарында, шалғындарда, далалық және шалынды тау беткейлерінде, тыңайған жерлерде, шөлейтті жерлерде және егістіктер мен жолдардың шетінде өседі.

2. *Alhagi pseudalhagi* (M. Bieb.) Desv. ex Wangerin – Кәдімгі жантақ

Қысқаша ботаникалық сипаттамасы: жартылай бұта, биіктігі 50-100 см. сабақтары тармақталған, тегіс, ізбедерлі, жалан, сирек түктері бар; бұтақтар әдетте сүйір бұрышпен кетеді, жоғары бағытталған, тығыз жапырақты. Төменгі тікені күшті, жоғарғылары жіңішке, жоғары бағытталған. Жапырақтары сопақша, ұзынша, үстіңгі жағында қысқа тісті, шашыраңқы түтік. Ұзындығы 1,5-2 мм шамасында гүлшоғырында 3-8 гүлден. Гүл күлтесі

қызғылт, қызыл немесе күлгін түсті, шыңында сәл ойық, түбінде кең қысқа тырнақшаға дейін тарылған, қанаттары ұзын, қайықшасы төменгі жиегібойымен доғаланған. Бұршіктері моншак тәрізді, жалаң, 4-7 тұқымды, қисық немесе түзу. Тұқымдары ұсақ, тегіс, пішінді. Гүлдеу уақыты: мамыр-маусым, жеміс беру: тамыз.

Шаруашылық маңызы: дәрілік, мал азықтық, балды

Экологиясы: шөлді сазды далаларда, сортаңды ойпандарда және таулы құмдардың етегінде, арамшеп ретінде сирек, суармалы жерлерде өседі [2].

3. *Artemisia terrae-albae* Krasch. – Боз жусан

Қысқаша ботаникалық сипаттамасы: жар- тылай бұталы, тығыз өрмекші түктерден сұрғылт, сол себепті аздап түсіңкі, дерлік жалаң, қоңыр. Тамыры жуан, ағашты, көп басты. Сабағы аздап көтерілген, қысқарған, ағаш тәрізді. Тығыз жапырақты құнарсыз өркендер көптеген жеміс сабақтарымен бір- ге өте тығыз және кең шымқабатты құрай- ды. Жеміс сабағының биіктігі 45 см-ге дейін ағаш тәрізді, өрмелейтін немесе тік, жіңіш- ке, қиғаш немесе қалың. Төменгі сабақты жапырақ пен ұрықсыз өркендері қысқа сағақты, кескіні сопақша, екі жағы тығыз өрмек торынан сұр-жасыл түсті, жай неме- се екі рет қауырсынды тілімденген, соңғы жапырақ бөліктері жіпше тәрізді неме- се сызықты. Ортаңғы сабақ жапырақтары сағақсыз, негізінде құлақшалары қауыр- сынды тілімденген, гүлжапырақтары жай, сызықты. Себеттері кең сопақша немесе ұзын-сопақша, сағақсыз немесе сағақты, жоғары едірейген немесе ауытқыған, жиі салбыраңқы, өсімдіктің бос гүл сағақ басы бүйір бұтақшасымен, әдетте дерлік көлденеңінен ауытқыған, кейде салбыраңқы. Гүлдері қос жынысты, 3-5 дана, гүлшоқта ры түтік тәрізді, сары немесе күлгін. Гүлдеу и уақыты: тамыз-қыркүйек.

Шаруашылық маңызы: дәрілік, жемдік, отандық парфюмериялық-косметикалық өнеркәсібі үшін бағалы эфир майының перспективалы көзі.

Экологиясы: Қазақстанның шөлді аймақтарының барлық жерінде кездеседі.

4. *Euphorbia lamprocarpa* Prokh. – Ақжеміс сүттіген

Қысқаша ботаникалық сипаттамасы: көпжылдық шөптесін, қиғаш түсетін көп басты тамыры бар. Сабағы тік, қуыс, биіктігі 50-200 см. Жапырақтары қысқа, сопақша, төменгілері кесілген, қалғандары кенет үшкір, жиегі бойынша шеміршекті. Гүлшоғыры қалқанша- бұтақты, гүлсидамы жоғары және қолтық асты, соңында 2-4 қосалқы гүлсидамы бар. Орауыш жапырақшалары және жоғарғы сабақ жапырақтары ұзын-сопақ немесе ланцетті-эллипс тәрізді. Орауыш жапырақшалары сына тәрізді негізбен, теріс сопақша тәрізді немесе шар- эллипс, доғал, сарғыш. Қоңырау тәрізді тостаған, диаметрі 3-4 мм, жалаң, кірпікшелі дөңгелектелген калактармен. Үш жаңғақша жайпақ-шар тәрізді, үш атызды, тегіс дерлік қалқандары бар. Тұқымы тығыз жұмыртқа тәрізді, тегіс, қоныр түсті, кішкентай денес дискі тәрізді отырықшы өсінділері бар. Гүлдеу уақыты: маусым-шілде.

Шаруашылық маңызы: дәрілік, техникалық. Пайдалы қасиеттері: іш жүргізетін, тыныштандыратын, гипотензивті, гипотермиялық.

Экологиясы: таулы жазықтардағы нулы тоғайларда, өзен жағаларында, ылғалды беткейлердегі төменгі тау белдеуінің бұталы нуларында өседі.

5. *Glycyrrhiza glabra* L. – Қызыл мия

Қысқаша ботаникалық сипаттамасы: көпжылдық шөптесін өсімдік, 30-80 (150) см биіктікте тамырлар мен тамырсабақтардың күшті дамыған тамыр жүйесі бар. Сабақтары тік, күшті, қарапайым немесе тармақталған, гүл шоғырлары біршама бос, ұзындығы 5-8 (12) см, жеміс бергенде ұзарады. Ұзындығы (2,5)3-5(7) см, қысқа түкті, сәл безді. Гүлдер кішкентай, ұзындығы 0,8-1 см, күлтесі ақшыл-күлгін. Бұршақтары ұзынша, түзу немесе сәл қисық, ұзындығы 1-3 см, ені 4—5 (6) мм, жалаң немесе безді тікенектермен тығыз жабылған, 1-6 (7) тұқым. Тұқымдары бүрек пішінді - дөңгелек, тегіс қара қоңыр, ұзындығы 2-3 мм, ені 3-4 мм. Гүлдеу уақыты: мамыр-маусым, жеміс беру: шілде-тамыз.

Шаруашылық маңызы: дәрілік, тағамдық, техникалық, жемдік.

Экологиясы: далада, шөлейтте және шөлейт жерлерде, жиі арамшөпті жерлерде өседі.

6. *Peganum harmala* L. – Кәдімгі адыраспан

Қысқаша ботаникалық сипаттамасы: көпжылдық шөптесін, биіктігі 20-60 см, өзекті, көп басты тамыры бар. Сабағы көп, тік, бұтақтанған, жалаң, аздап жүлгелінген. Жапырақтары кезектесіп орналасады, отырықшы, ланцетті-сызықты бөлікке бөлінген, олар өз кезегінде ұзын сызықты бөліктерге бөлінеді. Гүлдері жалғыз, үлкен, гүлтабандары ұзын. Күлтесі ақ немесе бозғылт сары. Жапырақтары эллипс тәрізді, ұшы доғал, түбінде кеңейтілген жіпшелері бар аталықтары. Жемісі шар тәрізді қорапша, үстіңгі жағы біршама тегістелген, үш жармалы, көптеген тұқымдары бар. Тұқымдары бұдырлы, ұзындығы 3 мм. Гүлдеу уақыты: мамыр-шілде; жеміс беруі: маусым-тамыз.

Шаруашылық маңызы: дәрілік

Экологиясы: ксерофильді өсімдік, жайылымдарды қоқыстайтын жерде, жайылымдарда жартылай шөлдер мен шөлдерді сортаң топырақта.

7. *Salvia deserta* Schangin. – Шөлдік шалфей

Қысқаша ботаникалық сипаттамасы: көпжылдық шөптесін өсімдік, биіктігі 30-100 см, түзу, жоғарғы бөлігі тармақталған, түкті, тығыз және біркелкі зәйтүн сабақтары бар. Базальды жапырақтары көп ұзамай курап қалады, төменгі сабағы ұзынша, өткір, шетінде екі қабатты, жоғарыдан сәл түкті, төменгі жағы тығыз түкті. Гүлшоғыры - қарапайым немесе тармақталған шоқ, 4-6 гүлді 15-25 жалған бұтақтары бар. Күлтесі көк. Артқы жағынан жаңғақтары дөңгелектенген, вентральды жағы түтікшелі. Гүлдеу уақыты: маусым-тамыз, жеміс беруі: шілде-тамыз. Таралуы: барлық жерде кездеседі.

Шаруашылық маңызы: дәрілік, хинондарды алу көзі.

Экологиясы: дала аймағында, таулы дала өзен жағалауларында беткейлерінде, ормандардың шеттерінде және жол бойларында, тұрғын үйлерде, егістіктерде арамшөптер ретінде өседі.

8. *Sophora alopecuroides* L. – Кәдімгі ақмия

Қысқаша ботаникалық сипаттамасы: көпжылдық шөптесін, жібектей, жұмсақ, басылған түктермен жабылған өсімдік. Сабағының биіктігі 40-100 см. Жапырақтары 8-12 жұп сопақша-жұмыртқа тәрізді. Гүлшоғыры жиі, тығыз, гүлдері жоғары ұзартылған тығыз шокқа жиналған. Гүл күлтесі ақшыл, қайық тәрізді, өткір ұшты. Бұршақтары айқын тартылған, тұқымдары сары. Гүлдеу уақыты: мамыр-маусым; жеміс беруі: маусым-тамыз. Таралуы: жазық және таулы Қазақстан.

Шаруашылық маңызы: дәрілік, техникалық, инсектицидтік, улы

Экологиясы: ол өзен аңғарларында, сортаң шалғындарда, егістіктерде және шөгінділерде, көбінесе қопаларда өседі.

9. *Polygonum aviculare* L. – Қызылтаспа немесе құстаран

Қысқаша ботаникалық сипаттамасы: бір жылдық шөптесін өсімдік, биіктігі 5-40 см, тұқымдастағы барлық өкілдерінің ішіндегі ең көп таралғаны және кеңінен танымал. Сабағы еңкейінкі келген, жоғары бұтақтанған, эллипс тәрізді көкшіл-жасыл, жапырақтары жатыңқы, олардың қолтығында сабақтың бүкіл ұзындығы бойынша дара немесе шоғырланған 2-5 ұсақ гүлі болады. Гүлшоғыры ірілеу, ұзындау, ұшы үшкірлеу келеді. Маусым айынан бастап бүкіл жаз бойы гүлдеп тұрады. Көпшілігі тамыз айының екінші жартысында пісіп жетіледі, гүлдері жасыл түсті. Қазақстанның барлық жеріне кең тараған.

Шаруашылық маңызы: дәрілік

Экологиясы: ол жол бойында, егістіктерде, аулаларда және қалалар мен елді мекендердің көшелерінде өседі, бұзылған топырақты жақсы көреді. V – X гүлдейді.

10. *Lamium album* L. – Ақ тауқалақай

Қысқаша ботаникалық сипаттамасы: көп жылдық шөп тектес өсімдік, биіктігі 1 м-ге жетеді. Сабақтары төрт қырлы, ұзын, түзу, іші қуыс, үш жағы сүйір, жұмыртқа тәрізді, шеттері ара тісті. Жапырақтары қарама қарсы орналасқан, күйдіргіш қалақайдың жапырақтарына ұқсайды, бірақ олардай күйдіргіш емес. Гүлдері екі ерінді, ақ немесе ақ сары түсті. 8-9 дан топталып жапырақтарының арасындағы қуыстарға орналасады. Гүл тостағаншасы бес қалақшадан тұрады, олар гүл жапырақшаларынан ұзындау болып келеді. Жемісі кішкене 4 жаңғақшадан тұрады. Мамыр айынан бастап күзге дейін гүлдейді.

Шаруашылық маңызы: дәрілік

Экологиясы: Өзен жағасы, бұталар арасы, далалы аймақтардағы шабындықтар мен орман іші, үйлер маңы

Alhagi pseudalhagi (M. Bieb.) Desv. ex Wangerin

Artemisia terrae-albae Krasch.

Glycyrrhiza glabra L.

Euphorbia lamprocarpa Prokh.

Peganum harmala L.

Salvia deserta Schangin.

Polygonum aviculare L.

Sophora alopecuroides L.

Lamium album L.

Achillea millefolium L.

Қорытынды

Биоалуантүрлілікті сақтау әрбір мемлекеттің, оның ішінде Қазақстанның биокорлардың әртүрлілігімен сипатталатын негізгі ұлттық мүдделерінің қатарына кіреді. Елдің экологиялық қауіпсіздігін қамтамасыз ету және өсімдіктер дүниесі нысандарының биологиялық әртүрлілігін сақтау үшін оларды мемлекеттік деңгейде есепке алу, мониторингілеу және бақылау қажет.

Алматы облысының аумағында шамамен 2000-нан астам жоғары сатыдағы өсімдіктер өседі. Алайда көптеген антропогендік факторлардың әсерінен арамшөптердің жергілікті табиғи өсімдіктерді жылжытып, ығыстыру процесі айқын көрініс табуда. Осы орайда сол арамшөп деп танылған өсімдіктерді зерттеп оларды пайдалы жаққа қолдану арқылы жергілікті флораның табиғи күйін сақтап қала аламыз.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Plants of the World Online (POWO). URL: <https://powo.science.kew.org/> (Accessed 06 December 2023).
2. Байтенов М. С. Флора Казахстана. Т. 2. Родовой комплекс флоры. – Алматы: Ғылым, 2001. – 202 с.
3. Ольга Тарасова Флора Иле-Алатауского национального парка (Республика Казахстан). 2023 URL: <https://www.plantarium.ru/page/flora/id/1167/part/2.html>
4. Абдулина С. А. Список сосудистых растений Казахстана / под ред. Р. В. Камелина. – Алматы, 1999. – 46 с.
5. Черепанов С. К. Сосудистые растения России и сопредельных государств (в пределах бывшего СССР) – СПб., 1995. – 992 с.